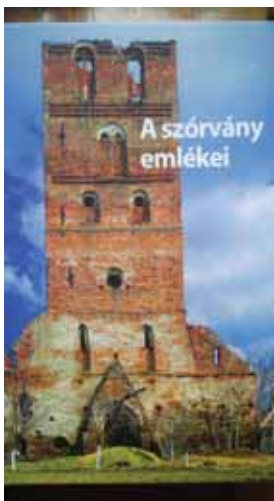

RECENZIO

A szórvány emlékei.

Szerk. Kollár Tibor.

A szerkesztő munkatársai: Áment Gellért,
Bardoly István.

Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013.
349 p.

Az előttünk fekvő munka a Teleki László Alapítvány 2002-ben megindult műemléki tanulmánykötet sorozatának legfrissebb darabja.¹ A felsorolt köteteknek közös vonása, hogy mögöttük egy a kilencvenes évek végétől összekovácsolódott sokféle kutatási részterületet és a szakmát magába fogadó, a középkor és a reneszánsz korszakával foglalkozó kutatói közösség áll, amelyet sok tekintetben a pionírok lendülete fog össze, és az eredmények magas színvonala minősít. Az általuk végzett, és persze számos más publikációban is testet öltött munka értelemszerűen óriási mennyiségi növekedést hozott Erdély és a történelmi Magyarország keleti régiói, valamint a Dél-Alföld ma több állam közt megoszló középkori emlékeinek ismeretében és mindez a művészettörténeti értékelés új területeit is megnyitotta, az összképet pedig lényeges pontokon árajzolta. De ha magukat a kiadványokat nézzük a befogadás, és a további tudományos kutatás

szempontjából is kiemelendő fontos eredményük az ilyen szakmai publikációkban egyedülállóan nagyszámú, kiemelkedően magas fényképészeti és nyomdai minőségű illusztráció.

Földrajzi szempontból a most bemutatandó kötet tanulmányai *Homoróddaróc* kivételével az erdélyi szászföld nyugati részét, *Temesvárt*, két Kolozsvár környéki emléket, egy határmenti *bihari* romtemplomot (ez látható a könyv címlapján) és *Máramarossziget* már nem is létező falképeinek problematikáját mutatják be. A témát a műemléki veszélyeztetettség határozta meg: a szórványról, vagyis olyan régiók emlékeiről van itt szó, amelyek régebbi és újabb történeti-demográfiai folyamatok eredményeként gyakorlatilag nagyrészt gazdátlanra váltak a történelmi Erdélyben és a mai Románia nyugati régióiban. Ezért többségében pusztuló vagy végveszély küszöbén álló emlékekről van szó, amelyek egy részét korábban sokféle okból, az ebben elsősorban illetékes magyar, román és szász művészettörténeti kutatás nem méltatott jelentőségükhöz méltó figyelemre, vagy ha mégis, az értékelésekben vagy a részletek kellő ismerete, vagy a valós kontextus felismeréséhez szükséges távlatok hiányoztak. Más részükénél, és ez a középkori falképek esetében áll fenn, nagyszámú új feltárássra és a restaurátorok alapos munkájára volt szükség ahhoz, hogy a középkori Magyarország faképfestészetének kutatásában, nyugodtan mondhatjuk, tudománytörténeti korszakot jelző új horizontok nyílhassanak meg.

Kezdjük tehát a szász vidékkel.

A kötetet indító *Marosi Ernő* által írt tanulmányban *Oltszakadát*, *Felek*, *Holcmány* és *Kisprázmár*, az Olt, illetve mellékfolyója a Hortobágy völgyében elhelyezkedő (Nagyszeben környékéről van szó) templom sajátos kaputípusa művészettörténeti/építészettörténeti helyének meghatározásáról van szó. A *figurális ívbéllet* díszű emlékcsoport a magyarországi román kor kutatásában már régóta ismert, értékelésében azonban Gerevich Tibor nagy összefoglalása, tehát 1938 óta lényeges új szempont nem merült

fel. Gerevich e különleges emlékegyüttest az Esztergomon keresztül az országban szétszóródó francia hatás következményének tekintette és ezt bizonyítandó, a kapuk specifikumát, az ívbélletének alsó szintjén megjelenő figurákat, a francia portálok archivoltjainak vájatait kitöltő szoborfüzér helyi leegyszerűsítésének minősítette. Marosi tanulmányában alapos ikonográfiai elemzésnek veti alá a sokszor igen lepusztult állapotban lévő szobordísz és arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált kapuzatok esetében szerkezetileg és esztétikailag a kapubéllet fejezetsorát koronázó figurális díszről, nem pedig a legalsó szintre redukált archivolt szobrokról van szó. A felhozott német és cseh, illetve a jáki és gyulafehérvári épület plasztikának ebbe a felfogásba jól illeszkedő analógiái a formai megoldás közvetítő útvonalatát is meggyőzően kirajzolják. Az így feltárt összefüggések a Ják–Gyulafehérvár kronológia mai állásának figyelembevételével a vizsgált emlékcsoport datálására nézve is az eddigieknél szilárdabb fogódzkodót kínál. Ennek megfelelően valószínűsíti végül a szerző Felek és Oltszakadát kapuzatainak elkészültét a XIII. század első felére, míg Holcmányt és Kisprázsmárt inkább a század második felére.

A második tanulmány szerzője Havasi Krisztina, aki a Gyulafehérvár közelében található *Boroskrakkó* egykor három hajós, fallal kerített, több román kori, gótikus és későbbi periódusban épült, ma használaton kívül álló templomának építéstörténetét igyekszik tisztázni. Alapos munkája összefoglalja a szakirodalom eddigi megállapításait, részletesen elválasztja és elemzi az egyes periódusokhoz köthető épületrészeket és műformákat és ezek, valamint a vizsgálatba bevont archív források értelmezésével megalapozott építéstörténeti hipotéziseket fogalmaz meg. Mindez, ahogy a szerző helyesen megfogalmazza, nem elegendő e fontos építészeti emlék problematikájának megnyugtató tisztázásához, de minden korábbinál szilárdabb alapokat nyújt a további komplex kutatásokhoz, amelyeknek feladatait Havasi Krisztina így foglalja össze. „A hiteles történet megismeréséhez és lehető legteljesebb rekonstruálásához hosszú távú, forrásfeltáró – régészeti (hitelesítő ásatás), épületarcheológiai, restauratori, levéltári – kutatómunkával lehetne közelebb

jutni.” Majd ehhez hozzáteszi: „Ha egyszer erre mód nyílna, akkor az Árpád-kori Erdély történetének és (kora) XIII. századi történetének e kövekbe zárt forrásai is megszólalhatnának, s bizonyára alaposabban és többet mesélhetnének.”

Boroskrakkóval még két további írás foglalkozik a kötetben. Az egyik a templomban megmaradt középkori *sírköveket*, a másik a *faképtöredékeket* tárgyalja.

A sírkövekről szóló tanulmány szerzője *Lővei Pál*, aki igen rövid, ámde mintaszerűen elkészített feldolgozásában mintegy a boroskrakkói emlék sírkő monográfiáját nyújtja. A rövidség azzal függ össze, hogy mindössze két ilyen középkori emlék maradványai maradtak fenn és további kettő, egy 1960-ban Radu Heitel által végzett ásatás kőfaragvány jegyzékében található, de mára már elveszett római sírkőlap, amelyet az ásató régész feljegyzése szerint a XIII. század második felében újra síremlékként hasznosítottak. A tanulmány ezeket a leleteket a lényegre törő és alapos leírásokon túlmenően a Kárpát-medence nagyjából egykorú sírkőállítási és formai megoldásokban követett gyakorlatának összefüggéseibe állítva mutatja be.

A nagyon lepusztult, de a XIV. század első fele erdélyi falfestészetének összefüggései feltérképezése szempontjából mégis jelentős információkat hordozó faképtöredékeket *Szabó Tekla* írása mutatja be. A ma álló templom első periódusában, tehát a XIII. században a jelek szerint csak egyszerű *felszentelési keresztek* díszítették a falakat, a következő század első feléből azonban két kifestési periódus maradványait lehetett elkülöníteni, ebben döntő szerepe volt a *Kiss Lóránd* restaurátor által vezetett 2011-ben lezajlott állagmegóvó, de további részleteket is feltáró és új ikonográfiai meghatározásokat is lehetővé tévő, a következő évben publikált kutatásnak. A templomfalak jelenetekkel való díszítésére a második kifestési szakaszban került sor. Ehhez a falkép ciklushoz tartozó rétegben egy, az eddig ismert nagyszámú emlékhöz képest újszerű ábrázolási sajátosságokat is mutató *Szent László sorozat* elemeit, egy a szokásosnak megfelelően nagyméretű *Szent Kristóf* figurát és az északi falon az *Utolsó ítélet* részleteit lehetett azonosítani. A következő, az előbbi csak néhány évtizeddel követő periódus,

amelynek jobban értékelhető maradványai a falak felső részén a jelenlegi boltozat fölé is nyúlva figyelhetőek meg, az *Utolsó vacsora*, a *Keresztlevétel* talán a *Betlehemi gyermekgyilkosság* és további *Jézus életéből vett jelenetek* töredékeivel gazdagítja e különleges lelőhely művészettörténeti forráskészletét. Az ábrázolások és töredékes elemek részletes bemutatása után a szerző, stíluskritikai érvekre alapozva, a falképek elkészítésében közreműködő mesterek elválasztására is kísérletet tesz, majd mindezt az építéstörténet ismert körülményeivel is egybevetve a periodizációs kérdések felvetésével zárja a tanulmányt.

A szász vidékhez kapcsolódik még egy tanulmány és itt most nem a könyvben közölt sorrendet követem, amely egy ikonográfiai témakört, a *Szent Katalin-legenda* ábrázolását emeli ki, mint megtudjuk szerkesztői elképzelés alapján, három, újonnan feltárt, illetve kevésbé kutatott emlék, a Medgyes környéki *Darlac* és *Somogyom*, valamint már a szász vidék keleti részéhez tartozó *Homoróddaróc* igen gazdag falképanyagából.

Ez a témaválasztás a szerző, *Gaylhoffer-Kovács Gábor* feldolgozásában, a szerzőt is némileg meglepő módon, rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. Az itt tárgyalt új freskófeltárások, megint csak, mint az utóbbi másfél évtizedben Erdély-szerre szinte mindenhol, Kiss Lóránd és munkatársai nevéhez kapcsolódnak. Az elemzés középpontjában az eddig csaknem ismeretlen somogyomi ciklus áll a *Katalin-legendát* feldolgozó rendkívül gazdag és több részletében a Kárpát-medencében is egyedül álló narratívájával. Ezt a szerző részletesebben a homoróddaróci és a legutóbbi időkben előkerült darlaci ciklusokkal veti össze, tekintésként utalva a szászfenesi mészfátyoltól még megtisztítandó Szent Katalin-jelenetekre is. Az eredmények olyan további, a szent életével kapcsolatos középkori szöveghagyományokat kiaknázó kutatásokra ösztönöznek, amelyek, amint azt a tanulmány írója megfogalmazza, az ikonográfiai vizsgálatok mellett a képi narrációk összehasonlító vizsgálatát is lehetővé teszik a teljes erdélyi emlékanyagra kiterjedően, az eddig említetteken túl a kászonimpéri, gelencei és máramarosszigeti falképek bevonásával. Mindez új szempontokat kínál,

egyszersmind fontos fogódzókat nyújt egy átfogóbb és messze nem feltárt, inkább kerülgetett komplex kérdéskör, a nyugati és (post)bizánci (balkáni) művészet erdélyi érintkezésének mélyebb és egyre sürgetőbb feltárásához.

Máramarosszigetet említettük. Ennek középkori temploma, amelyben a Szent Katalin legenda darabjai is megtalálhatóak voltak a XIX. század hatvanas éveiben teljesen elpusztult, egy 1859-ben bekövetkezett hatalmas tűzvészben elszenvedett károk nyomán néhány évvel később lebontották. Különös módon mégis ehhez az emlékhöz kapcsolódik a bontakozó magyar művészettörténet tudomány első, a középkori faképfestészet kérdéseit érintő elhúzódo vitája. Ennek oka, hogy a meszelés alól az 1840-es évek első felében előkerült falképekről egy helyi rajztanár rajzokat készített, majd amikor ezek Henszlmann Imre kezeihez kerültek, ő Barabás Miklós által másolatokat készített róluk. Az első értékeléseket ezek alapján fogalmazták meg. A vitát részletesen feldolgozta Jánó Mihály, a falképeket a már említett és további rajzi források felhasználásával Lángi József és Jékely Zsombor ismertette 2009-ben. Jelen kötetben *Jékely Zsombor* e nagy jelentőségű és részben szétszóródott, majd végül közgyűjteményekbe került rajzi forrásanyag darabjainak keletkezéstörténetét és egymáshoz való viszonyát tisztázza.

A Hunyad megyei *Óraljaboldogfalva* református templomának jelenetekben gazdag, XIV. századi bizánci jellegű faképsorozatát a viseletek szempontjából elemzi és mutatja be, részletesen a vizsgálatába vont egyes megoldások analógiáira is kitérve *Szabó Tekla*, nagyobb terjedelmű tanulmánya. A téma feldolgozásához a Forster Központ Tervtárában található Sztahlo Ottó és Gróh István által készített vázlatokat és akvarellmásolatokat, ill. Sztahlo Ottó által 1873-ban készített 1:1 arányú pausz másolatokat használja fel és ezek jó részét először ebben a könyvben láthatjuk nagyméretű illusztrációkban.

Kötetünk elsősorban falképekkel foglalkozó írásainak sorát *Kis Lóránd* legfrissebb, 2013. év tavaszán végzett feltáró munkáját bemutató kutatási beszámolójával zárom. *Szamosújvárnémeti* reformátusok által gondozott, használaton kívül álló templomában

az első faképnymokat 2003-ban a Teleki László Alapítvány által támogatott kutatás során fedezték fel a templom régebbi, XIII. század végére tehető részének egykori szentélyében. Ezek jelentős részének feltárására pedig ez évben került sor. Az északi falon mozgalmas *Utolsó ítélet* viszonylag épen megmaradt részletei kerültek napvilágra, a déli falon *Krisztus feltámadásának* jelenetei rekonstruálhatóak az erősen lepusztult maradványokból.

Egy másik, sokkal jobban ismert közép-erdélyi emlékkal, a Kolozsvár melletti, a várossal már szinte egybeépült első formájában már a XIV. század második negyedében megépült *Szászfenes* katolikus templomával két tanulmány is foglalkozik.

Weisz Attila a szakirodalom és az 1962-ben Bágyúj Lajos által végzett átfogó helyreállítás kéziratot anyagának elemző áttekintése és az épület világosan megfogalmazott részletes leírása, valamint a nem túl bő, de kiaknázható levéltári források alapján felvázolja a templom építéstörténetét és egyes elemeinek építészettörténeti összefüggéseit, illetve kapcsolatait. Alaposan bemutatja a templom faragott kő részleteit, sírkő lapokat stb., továbbá ismerteti a templom hajójának északi és déli falán, valamint keleti zárófalán található kiterjedt freskomaradványokat. Az utóbbiakkal kapcsolatban a Szent Katalin-jelenetek somogyomi kapcsolatára is utal, és megemlíti azt is, hogy tanulmánya írása során Kis Lóránd a falképeket éppen tisztítja. A templom építéstörténeti részleteinek ismertetésére itt nincs hely, csupán annak kiemelésére szorítkozom, hogy az egyhajós templomterem északi részéhez a XV. század végén egy viszonylag nagyméretű kápolnát emeltek, amelynek tetejét egy tágas, csúcsíves nyílással a templomtérrel egybenyitották. A szóban forgó kápolna azonban később teljesen elpusztult, és az oda nyíló ívet ezután befalazták.

Az emlékkal foglalkozó második tanulmány, amelynek *Szöke Balázs* a szerzője ezt a toldaléképületet rekonstruálja a templomtoronyban tárolt késő gótikus boltozati bordamaradványok segítségével. A feladathoz a szakismereten túl az egykori kápolna alapfalai, a templomhajó északi oldalán azonosítható boltvállak, kilenc ásatásból előkerült, igen jó megtartottságú boltozati csomópont, az ezeken tett megfigyelések, meg egy szá-

mítógép állt a rendelkezésére. Mindezek alapján elkészült a hálóboltozatos tér és a tömegforma eleven élményt keltő számítógépes rekonstrukciója, a még megtalált kő-szerkezetek, két töredék által képviselt szentségház és egy négyzetes kertelésű ke-rek ablak lehetséges elhelyezésével. A szerző végül a hálóboltozat művészettörténeti összefüggéseit elemzi, utalva Kolozsvár néhány késő gótikus emlékének hasonló elvi problémákat felvető megoldásaira.

A végére hagyott két tanulmány témái Bihar és Temes megyék alföldi, ezúttal mindkét esetben Romániához tartozó részét érintik. *Szakács Béla Zsolt* a magyar határtól csak néhány kilométerre fekvő *Tamáshida* monumentális hatású, téglából épült romtemplomának történetét és művészettörténeti helyét elemzi. A köz- és szakmai figyelem által elhanyagolt, és természetesen állagában súlyosan veszélyeztetett emlékről van szó. A tanulmány első fejezetében megismerhetjük, hogy a XIX. század óta ki és hogyan foglalkozott az emlékkal, ezt követően a mai állapot alapos leírást kapjuk, majd egy erre alapozott relatív kronológiát, illetve rekonstrukciós kísérletet, és végül ezt követi a művészettörténeti értékelés. A lényeg röviden így foglalható össze: Három hajós, félköríves apszisokkal záródó templomról van szó, ahol a középső hajó záródását szentély-négyszög előzi meg. A nyugati részen hatalmas, szélesebb oldalával nyugatra néző téglalaprajzú középtorony. A hajó gyakorlatilag elpusztult, annak csak mellékhajóknak a toronyhoz kapcsolódó nyugati falai állnak, és az északi oldalon fontos sajátosságként még észlelhető a mellékhajó dongaboltozatos indítása. A tanulmány szerzője még egy építészeti elemet tart kiemelendőnek, ez a középső hajó falainak a toronyhoz csatlakozó indítása, amelyen a mellékhajókba nyíló árkádívei fölött egy emeleti nyílásindítás megfigyelhető mind az északi, mind pedig a déli fal esetében. A sok analógiát felvonultató értékelés lényegét a szerzőtől idézem: „A Tamáshidán alkalmazott egyes építészeti elemek, különösen azok kombinációja megfelel az erdélyi Szászföldön a XIII. század folyamán általánosan alkalmazott megoldásoknak, ugyanakkor vannak dunántúli (különösen Felsőörs) és más kelet-magyarországi (pl. Harina) kapcsolódásai is.” Mindent egybevetve a templom, épí-

tési korát Vătășianuval egyetértésben 1270 körülre teszi. A tanulmány befejezéseként e jelentős épület létrejöttének a történeti forrásokból kibontható társadalomtörténeti háttérét vázolja fel, ami akár korábbi, azaz a tatárjárás előtti templom lehetőségét és a ma ismert megoldást befolyásoló, tehát magyarázó hatását is felvetheti.

Temesvárról ritkán hallunk, és még kevesebbet a középkori építészetéről. Erre alkalmat a közelmúltban megkezdett és jelentős eredményeket hozó ásatások adták a Temesvár központjában található, és 1947 óta a Bánsági Múzeum székhelyeként funkcionáló ún. Hunyadi-kastélyban, amint erről két évvel ezelőtt a sajtó is hangsúlyosan hírt adott. A legfontosabb eredmény, amelyről kötetünkben *Kopeczny Zsuzsanna*, az ásató régész számol be, a XIII. és XIV. század fordulójára tehető téglá erődítmény őregtornya alapjainak a járószint magasságában történt feltárása. Amint arra a szerző rámutat ez az épület nagy valószínűséggel a Temesvárhoz közeli Csák várának nálunk szintén kevésbé ismert máig meglévő őregtornyához lehetett hasonlós. A kötetben erről a toronyról is kiváló fényképet láthatunk. Előkerült még egy román kori kőkeretes ikerablak töredéke és egy élszedékes kapu néhány töredéke is, mely utóbbi formája és a régészeti megfigyelések alapján egyaránt egy Zsigmond kori építkezés hímfölkének tekinthető. A kevés mellékletet, de sok részlet-megfigyelési lehetőséget kínáló és további kutatást ösztönző ásatás eredményeinek szabatos leírása mellett a tanulmány kísérletet tesz Temesvár középkori topográfiájának a felvázolására is. A sok évszázados pusztulás és pusztítás következtében ez nemcsak nehéz, hanem nagyrészt alig-

hanem megoldhatatlan feladat, de az írott források, térképek és későbbi ábrázolások kritikai vizsgálatával legalább egy leltár összeállítható, esetenként a helyrajzi körülmények hozzávetőleges meghatározásával is.

Entz Géza

JEGYZETEK

1. Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi*. Budapest, Teleki László Alapítvány – Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2002.; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest – Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, 2003.; *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk. Visy Zsolt. Budapest, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, 2003.; *Útmutató épített és tárgyi örökségünk megővéséhez*. Szerk. Káldi Gyula, Várallyay Réka. Budapest, KÖH – Teleki László Alapítvány, 2004.; Jékely Zsombor – Kiss Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.; Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Előszó: Kovács András. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.; Jékely Zsombor – Lángi József: *Falképfestészeti emlékek a középkori Magyarországon és az északkeleti megyéiből*. Bev. Marosi Ernő. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009.; *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Bardoly István, Lővei Pál, Rostás Tibor. Budapest, Teleki Alapítvány, 2010.; Sarkadi Márton: „s folytatva magát a régi művet”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2010.; *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2012.